Sans

EXISTENTIELLT MAGASIN
I UPPLYSNINGENS ANDA
• FILOSOFI
• VETENSKAP
• SAMHÄLLE
• KULTUR

2•2017 APR–JUNI

DÖDSHJÄLP
Varför lyssnar inte läkare och politiker?

IDROTTSVÅLD
Med vilka följder?

SAMTIDSSPANING
Läge för optimism

TEKNIKUTVECKLING
Vi är redan i framtiden

Lera Boroditsky:
SPRÅKET FORMAR VÅR VÄRLDSBILD

TIDSAM 3076–02
7 388307 609502
SEK 95

Niklas Anderberg • Lera Boroditsky • Charmkvark • Eskil Franck • Göran Frankel
Helena Granström • Peter Gärdenfors • Isobel Hadley-Kamptz • P C Jersild • Hugo Lagercrantz
Mats G. Larsson • Martin Rundkvist • Inga-Lisa Sangregorio • Sverre Sjölander • Charlotta Sjöstedt
Jarl Torgerson • Elina Tyskling • Torbjörn Tännsjö • Yvonne Maria Werner • Lars Öhrström

NOBLE ENTERTAINMENT

»Han kommer att undanhålla oss sitt uran!» fräser den brittiske premiärministern Clement Attlee, gestaltad i Amma Asantes film *A United Kingdom* av Anton Lesser. Han talar med den unge vänsteridealisten Anthony Wedgwood Benn (senare mer känd som Tony Benn), spelad av Jack Lowden.

»En olämplig förbindelse»

Om engelskan Ruth Williams, prins Seretse Khama och grundämnet uran.

AV LARS ÖHRSTRÖM

»Han kommer att undanhålla oss sitt uran!» fnyser Storbritanniens premiärminister ilsket till den unga idealistiska parlamentsledamoten som just anklagat honom för att svika sina ideal och skyndar vidare genom maktens pampiga korridorer i Westminster.

Skulle det vara något problem med uran? undrar den som är någorlunda insatt i hur de olika grundämnena är spridda runt jorden. Uran är ju vanligare än till exempel tenn, en metall som vi har använt alltsedan bronsåldern. Om vi bara orkade gräva upp våra egna resurser i Västergötland skulle Sveriges kärnkraftverk kunna vara självförsörjande på bränsle. Men denna historia tar sin början i andra världskrigets slut, och då var situationen en helt annan.

Ingen hade tidigare varit speciellt intresserad av uran. Man kunde visserligen färga glas med uransalter, tjusigt men inte mer, och flera ton malm från den sinande gamla Joachimsthalgruvan (Jáchymov) i dagens Tjeckien hade använts av Marie Curie ett halvsekel tidigare för att få fram de då okända grundämnena polonium och radium. Men på 1940-talet var inte radiumterapi längre på modet och någon annan praktisk användning för uran, det då tyngsta kända grundämnet med atomnummer 92, kände man inte till. Inte förrän USA, och även Tyskland, började visa intresse och CIA:s föregångare OSS satte den extraordinära uranfyndigheten i Shinkolobwegruvan i Katanga, dåvarande Belgiska Kongo (nuvarande Kongo Kinshasa), under diskret bevakning. Den andra uranfyndigheten i världen som bearbetades under denna tid, Eldorado i Kanada, hade inte alls lika höga uranhalter.

FÖGA KÄND HISTORIA

Historikern Susan Williams, verksam vid Institute of Commonwealth Studies, University of London, har nyligen letat fram fakta och fascinerande människoöden från denna i stort sett okända andravärldskrigshistoria och har engagerande skrivit om dem i boken *Spies in the Congo*. Vi ska emellertid ungefär 150 mil

SERETSE KHAMA OCH RUTH WILLIAMS

Seretse Khama (1921–80) var Botswanas president från 1966 och till sin död. Han var prins av Bamangwatofolket och fick sin utbildning i Sydafrika och vid Oxford University, där han studerade juridik. Efter giftermål med brittiskan Ruth Williams (1923–2002) tvingades paret i exil från det dåvarande brittiska protektoratet Bechuanaland (nuvarande Botswana). Paret bodde i Storbritannien till år 1956, då de tilläts återvända sedan Khama avsagt sig anspråket på tronen.

År 1962 grundade Seretse Khama det som i dag är Botswana Democratic Party, och 1965 blev han premiärminister. Efter Botswanas självständighet 1966 valdes han till president, och samma år adlades han av brittiska regeringen till Sir Seretse. Under hans tid etablerade landet en stabil konstitutionell ordning, ovanlig för afrikanska förhållanden.

Efter Seretses död stannade Ruth i Botswana. Paret är föräldrar till Ian Khama, president i Botswana sedan 2008. Ett annat av deras barn heter Anthony, döpt efter labourpolitikern Tony Benn som medverkade till att exilen kunde brytas.

Källor: Nationalencyklopedin och Wikipedia

Seretse Khama och Ruth Williams var mycket populära i Botswana.

söderut från Katanga, till vad som fortfarande anses vara den största traditionella byn i Afrika, Serowe i Botswana med cirka 60 000 invånare.

Meningsutbytet ovan mellan premiärminister Clement Attlee och hans labourkollega, en ung man vid namn Anthony Wedgwood Benn, senare mer känd som den mångåriga brittiska regeringsledamoten Tony Benn, utspelas drygt halvvägs in i filmen *A United Kingdom*. Den är regisserad av den brittiska filmmakaren Amma Asante, född av ghananska föräldrar i London och uppväxt där. Scenen har förgåtts av en avgörande händelse år 1949 på tingsplatsen i Serowe i dåvarande brittiska protektoratet Bechuanaland. Här har den unge arvtagaren till kungatronen, prins Seretse Khama (spelad av David

TOPHAM PICTUREPOINT

Oyelowo) hemma från studier i London, övertygat tinget, ett par tusen män varav några tillresta från mycket avlägsna byar, om att den engelska vita kvinna som han gift sig med året innan, Ruth Williams (spelad av Rosamund Pike), kommer att bli en utmärkt drottning. Regenten, hans farbror Tshekedi, har nämligen tidigare gett honom tydliga order: antingen skiljer du dig från den där kvinnan och kommer tillbaka till oss och blir kung, eller så kan ni stanna i London båda två.

Men det är inte bara Tshekedi som är missnöjd. Den nyvalde nationalistiske premiärministern i Sydafrikanska unionen, Daniel François Malan, har just fått igenom en lag som förbjuder äktenskap över rasgränserna och är inte road av Ruths och Seretses högprofilgiftermål, som fått den engelskspråkiga världspressen att flockas till Serowe. Inte heller i de omkringliggande kolonierna och protektoraten Nyasaland samt Nord- och Sydrhodesia (nuvarande Malawi, Zambia och Zimbabwe) är de vita makthavarna beredda att lyckönska de nygifta.

Attlees korta replik är den enda kemi vi får med oss från filmen, frånsett personkemin mellan Seretse och Ruth som gnistrar redan från första ögonkastet. Andra har gått längre, och flera böcker driver tesen att orsaken till att Storbritannien aldrig installerade Seretse som kung efter tingsbeslutet i Serowe, utan i stället skickade hela familjen till en långvarig exil i England, var uran. Inte botswanskt uran, utan sydafrikanskt från malmfälten i Witwatersrand. Britterna behövde nämligen uran till en egen atombomb, och från USA var man inte pigg på att dela med sig av vare sig uran eller kunskaper.

Några år tidigare, under en mer probrittisk regering i Pretoria, hade man inlett förhandlingar om utvinning och import av uran från de låghaltiga sydafrikanska malmerna, förhandlingar som nu avbröts abrupt, samtidigt som Malan gjorde klart att Sydafrika krävde att Storbritannien inte installerade Seretse som kung så länge denne och Ruth var gifta. Det är alltså Malan och det sydafrikanska uranet som Attlee syftar på i inledningen. I samma veva, tidig höst 1949, överraskades västvärlden av att Sovjetunionen sprängde sin första atombomb, tre år innan CIA trott detta vara möjligt.

RASISM SNARARE ÄN URAN

Var alltså paret Khamas påtvingade exil en konsekvens av sydafrikansk utpressning om

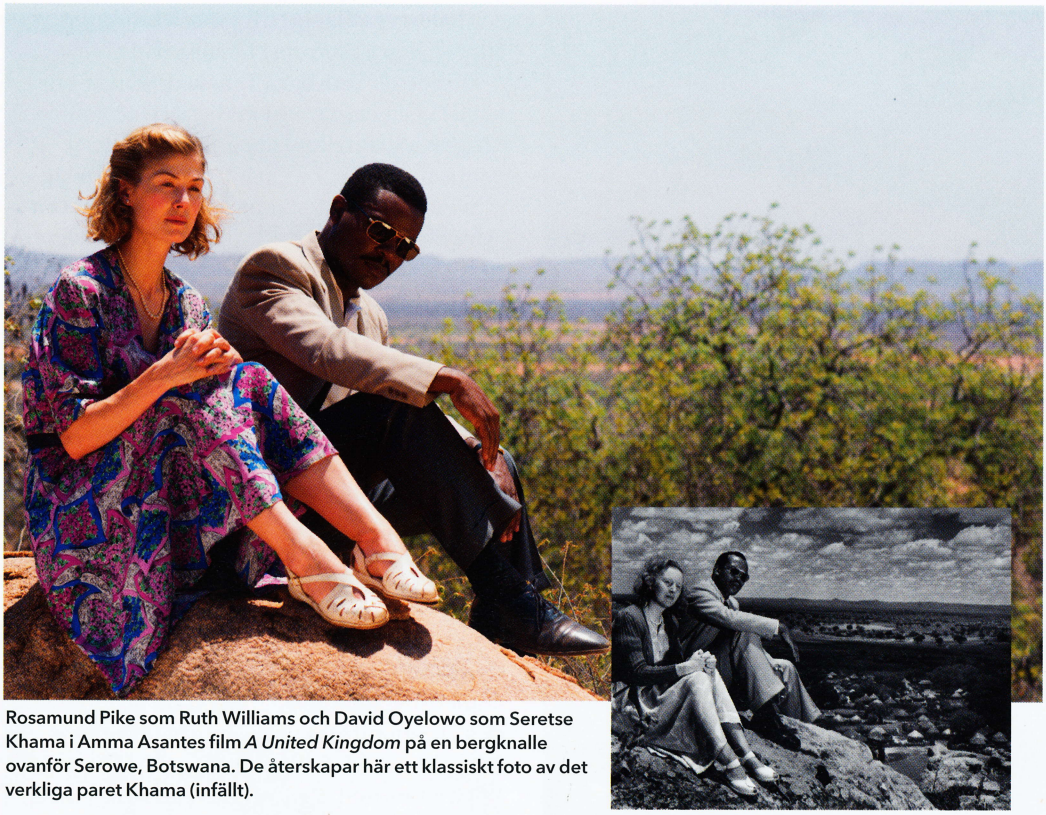

NOBLE ENTERTAINMENT

Rosamund Pike som Ruth Williams och David Oyelowo som Seretse Khama i Amma Asantes film *A United Kingdom* på en bergknalle ovanför Serowe, Botswana. De återskapar här ett klassiskt foto av det verkliga paret Khama (infällt).

ett urankontrakt? Susan Williams ger inte mycket för den teorin i boken *Colour bar*, den hittills mest detaljerade och vetenskapliga genomgången av det som blev känt som *The Seretse affair* och som också ligger till grund för Guy Hibberts filmmanus. Cambridgehistorikerna Ronald Hyam och Peter Henshaw har argumenterat för att den brittiska regeringen egentligen var mer oroad över ett outtalat sydafrikanskt hot om direkt annektering av protektoraten i södra Afrika och att familjen Khamas exil sågs som ett rimligt pris att betala för att skydda invånarna i dagens Botswana, Lesotho och Swaziland från att falla under apartheidoket, vilket ju redan hade hänt i Namibia. Själv argumenterar jag i *Den siste alkemisten i Paris* för att uranfrågan under en kort tid efter den ryska atombombschocken var en faktor som kan ha varit viktig för brittiska regeringen, men att den sedan bleknade bort.

Enligt Williams, Hyam och Henshaw finns det i alla fall ingenting dokumenterat i tillgängliga brittiska eller sydafrikanska arkiv som pekar på att uran var en avgörande faktor. Vad som däremot är väldokumenterat är vissa, dock inte alla, brittiska tjänstemäns rasistiska attityder och avsmak inför detta äktenskap. Den mest inflytelserika var kanske Sir Evelyn Baring, britternas högsta representant i Sydafrika och sedermera guvernör i Kenya under Mau-Mau-upproret på 1950-talet, där han bland annat undvek att ingripa mot den brutalitet som användes mot fängslade upprorsmän.

I filmen får dock, förutom Attlee, ett antal fiktiva personer representera de inblandade tjänstemännen och ministrarna, och ingen

NOBLE ENTERTAINMENT

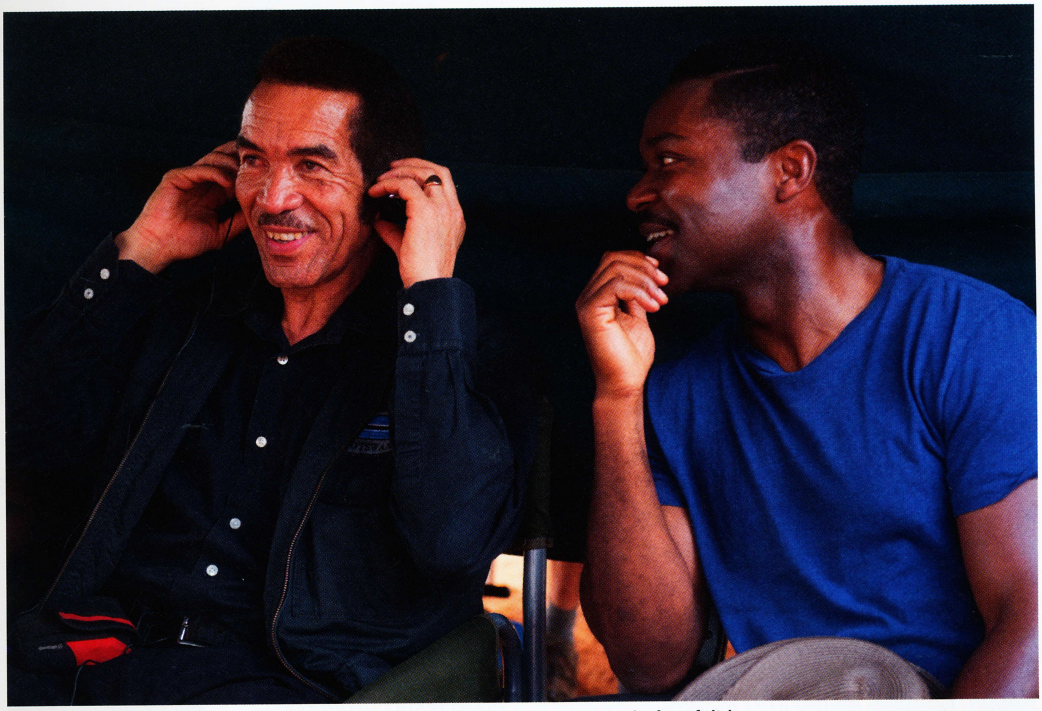

Ian Khama (till vänster), Botswanas nuvarande president, den fjärde i statschefen i följd som valts i god demokratisk ordning, på besök under inspelningen av *A United Kingdom*. Till höger David Oyelowo som spelar hans pappa Seretse Khama.

har någon direkt historisk motsvarighet. Det går ju inte att i långfilmsformat komprimera en komplex historia med många aktörer till en historiskt korrekt reproduktion. Däremot kan man återskapa en känsla av hur det var, hur det såg ut och vilka svårigheter och prövningar som paret utsattes för. Detta har Asante lyckats mycket väl med, och hon lyfter också fram viktiga poänger som Seretses engagemang för sitt folk, en bidragande orsak till att man envist, men fredligt, i Serowe vägrade acceptera att någon annan installerades som regent. Värt att notera är dock att scenen där den brittiske representanten i full galauniform förödmjukas genom att ingen kommer på tinget som han har utlyst är historiskt korrekt.

Det görs också klart att Ruth Williams inte var någon »kontorsflicka», något som den engelska tabloidpressen gärna skrev i sina rubriker, och faktiskt gör än i dag. I stället hade hon sin egen maskinskriverska på sitt arbete i *The City*, ända tills hon fick sparken på grund av sitt äktenskap. Ruth, sedermera Lady Khama, tillhörde alltså den nya generation av självständiga unga brittiska kvinnor som tjänstgjort under kriget – hon körde ambulans för *Royal Air Force* – och som ingen satte sig på, vare sig föräldrar, högdragna tjänstemän eller de snobbiga och rasistiska vita enklaverna i Serowe och Francistown.

Många av filmens detaljer är bländande vackra, och de av oss som bott i eller besökt Botswana, gick efter premiären på Stockholms filmfestival ut i den snökaotiska novemberkvällen med en känsla av »Varför är vi här och inte där?» Tekniska detaljer, som Ruths och Seretses gröna bil, har man också fått till. Men något elegant *Short Solent* sjöflygplan

som trafikerade rutten Southhampton–Johannesburg med mellanlandning (och byte för Francistown) på Zambezifloden utanför Livingstone i Zambia strax ovanför Victoriafallen, har man av förklarliga orsaker inte mäktat med (de två ännu kvarvarande exemplaren finns i Auckland, Nya Zeeland, och Oakland, USA), men känslan representeras väl av en tjusig DC-3:a i stället. Autenticitet tillförs också av att de afrikanska scenerna är inspelade i Serowe och på andra platser i Botswana.

HUR GICK DET MED URANET?

Och hur gick det då med uranet? undrar man. Jo, visst lyckades man både producera och exportera uran från Sydafrika till Storbritannien i början av 1950-talet, och senare så blev som väntat inte tillgången på detta grundämne något större problem. Uran till svenska kärnkraftverk kommer numera förtiden från Kanada, Australien och Namibia, medan Shinkolobwegruvan i Demokratiska Republiken Kongo (Kongo Kinshasa) är stängd.

Däremot finns det mycket kvar att göra när det gäller att fundera på varifrån våra kemiska resurser kommer och hur de utvinns, men även det är en historia som i mycket är oskriven eftersom det krävs att historiker och naturvetare arbetar tillsammans. Det kan gälla både enskilda grundämnen som kobolt, där Kongo Kinshasa står för huvuddelen av utvinningen (59 procent 2013), tantal där oriktiga uppgifter länge cirkulerat om att landet skulle ha 80 procent av världsreserverna (sanningen verkar vara närmare 10 procent), helium som har en spännande historia liksom kemikalier som gummi från gummiträd. Vad gäller helium är rådet från en kemist att inte köpa heliumballonger till barnen, det råder nämligen global heliumbrist, trots att en nyligen upptäckt stor källa i Tanzania gjort läget betydligt ljusare.

För Botswana, som i höstas firade sitt femtioårsjubileum som självständig nation, blev det framför allt *ett* grundämne som kom att möjliggöra förvandlingen från ett av världens fattigaste länder till ett medelinkomstland och Afrikas mest stabila demokrati: kol. Men inte kol som bränsle utan i form av diamanter! Ibland kan dock resurser vara en förbannelse om de inte åtföljs av gott ledarskap (Kongo Kinshasa är ett typiskt fall), och här satte Seretse Khama som Botswanas förste president ett exempel. Detta illustreras väl av ett citat från Seretse i filmens början:

> *Jag säger er, det finns ett Afrika som inte behöver handla om att utesluta svarta eller vita – ett Afrika som handlar om sammanhållning ... inkludering och jämlikhet.*

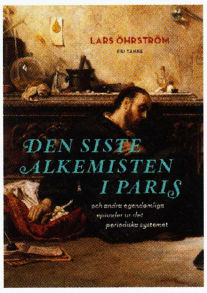

Den siste alkemisten i Paris och andra egendomliga episoder ur det periodiska systemet
Av Lars Öhrström
Fri Tanke 2015

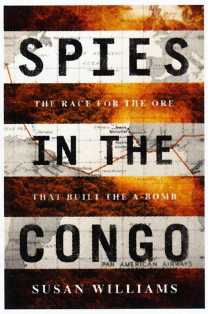

Spies in the Congo: The race for the ore that built the atomic bomb
Av Susan Williams
Hurst Publishers 2016

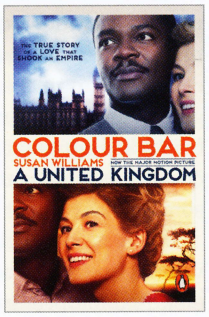

Colour bar: The triumph of Seretse Khama and his nation
Av Susan Williams
Penguin 2007

Sans 2•2017

Redaktion
Christer Sturmark, chefredaktör och ansv. utgivare
Björn Fjæstad, verkställande redaktör
Judith Wernholm, layout
Emma Ulvaeus, administration

Kontakta oss
info@sansmagasin.se
Sans, c/o Fri Tanke, Box 3020, 181 03 Lidingö
www.sansmagasin.se

Prenumeration
Pris helår (4 nr) inkl. moms: 365 kr
Pris två år (8 nr) inkl. moms: 665 kr
Pris tre år (12 nr) inkl. moms: 895 kr
Online-kundtjänst www.prenservice.se
Tel: 0770-45 71 69
Kundtjänst öppettider 8.30–16.00

Adress för prenumerationsärenden
Titeldata AB, Kundtjänst, 112 86 Stockholm

Returadress
Titeldata, 112 86 Stockholm

Omslag
Lera Boroditsky. Foto Christer Sturmark

© 2017 Fri Tanke AB
och respektive upphovsman
ISSN 2000-9690. Årgång 7

Tryckeri
Ineko AB, Stockholm

MILJÖMÄRKT
341 142
TRYCKSAK

SVERIGES TIDSKRIFTER

Allt material i Sans kan komma att tillhandahållas i digitala medier och arkivdatabaser samt återpubliceras i tryckt skrift. Den som medverkar med text eller bild anses medge detta inom arvodets ram, såvida inte annat avtalats.

Innehåll

10 Symboliskt våld, verkligt våld. AV ISOBEL HADLEY-KAMPTZ. I idrottens värld finns både fiktivt och faktiskt våld – med vilka följder?

17 Metod. AV HELENA GRANSTRÖM.

18 "En olämplig förbindelse". AV LARS ÖHRSTRÖM. Om engelskan Ruth Williams, prins Seretse Khama och grundämnet uran.

25 Klagomuren. AV P C JERSILD.

26 Goda grunder för rationell optimism. AV CHARLOTTA SJÖSTEDT. Trots trenden mot faktaförnekelse finns gott hopp om att sunt förnuft kommer att råda.

32 Sökandet efter själen. AV HUGO LAGERCRANTZ. Tre böcker om hjärnan och medvetandet rekommenderas varmt.

34 Hur evolutionen skapat vår bild av verkligheten. AV SVERRE SJÖLANDER. I vad mån vår uppfattning av verkligheten är realistisk saknar betydelse.

40 Calvin i Idaho. AV NIKLAS ANDERBERG. Reflektioner över Marilynne Robinsons essäsamlingar.

48 Tar smartmobilen över läkarvården? AV JARL TORGERSON. Visst kan mobilen göra nytta, men egentligen vill vi nog inte veta allt.

52 Evigt liv på jorden, vad händer då? AV ELINA TYSKLING. Kunskap om uppskjutet åldrande leder till svårlösta etiska problem.

54 Varför lyssnar inte läkare och politiker? AV INGA-LISA SANGREGORIO. Författaren berättar här om de kraftiga reaktionerna på hennes bok om dödshjälp.

64 Hur språket formar våra tankar. AV LERA BORODITSKY. De ord vi använder påverkar vår uppfattning om världen.

69 Derek Parfit (1942–2017). AV TORBJÖRN TÄNNSJÖ. Den filosofiska världen söker sig ständigt tillbaka till Parfits bok *Reasons and persons*.

Ledare: Pessimism eller optimism?

Många svenskar upplever just nu en påtaglig frustration med anledning dels av de populistiska opinionskantringarna i viktiga länder, dels av en känsla att många områden i samhället utvecklas åt fel håll: skolan, polisen, sjukvården, kriminaliteten, arbetsmarknaden, bostadsbristen, säkerhetsläget, klimatet osv.

Detta nummer av Sans har inget utsagt tema, men det finns ändå en viss förhoppningsfull samstämmighet mellan flera av artiklarna. Tydligast är Charlotta Sjöstedts text om Johan Norbergs bok *Framsteg*, men faktum är att inte mindre än tre artiklar nämner Steven Pinker, Harvardpsykologen vars bok *The better angels of our nature* visar att våldet i världen länge har varit på väg att minska.

I två andra texter i numret talas om transhumanism, det vill säga användandet av teknik för att förbättra och utöka människans mentala och fysiska egenskaper. Och då handlar det inte om pacemakers och tandimplantat, utan om betydligt mer kontroversiella ingrepp som avser att förbättra våra kognitiva förmågor, exempelvis problemlösning, inlärning och minne.

Och inte färre än fyra artiklar i detta nummer nämner det som för somliga framstår som den slutgiltiga lycksaligheten: evigt liv. De som tror på evigt liv i himlen ser nog det som enbart positivt, men evigt – eller åtminstone mångfaldigt förlängt – liv på jorden är kanske inte lika självklart tilltalande, vare sig för individen själv eller för den samhälleliga sammanhållningen.

Är det läge för pessimism eller optimism? Läs och fundera!

— BJÖRN FJÆSTAD, VERKSTÄLLANDE REDAKTÖR

Medarbetare i detta nummer

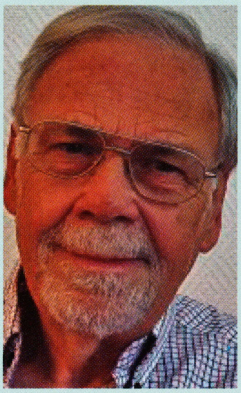
Göran Frankel

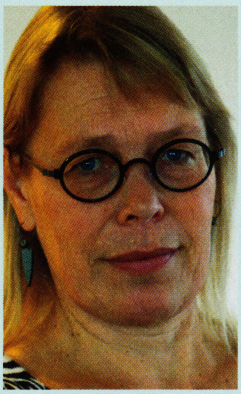
Charlotta Sjöstedt

Isobel Hadley-Kamptz

Lars Öhrström

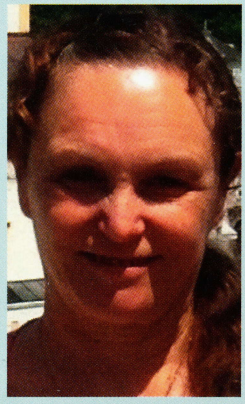
Yvonne Maria Werner

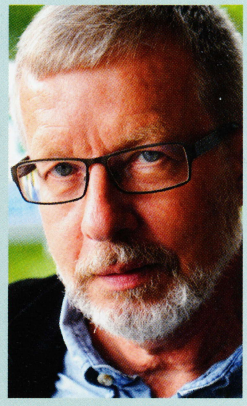
Torbjörn Tännsjö

Niklas Anderberg är bildkonstnär och fri skribent med huvudinriktning på konst och filosofi. Han är bosatt i Dordrecht, Nederländerna.

Lera Boroditsky är biträdande professor i kognitiv psykologi vid Stanford University och chefredaktör för *Frontiers in Cultural Psychology*. Hennes labb fokuserar på mental representation och effekterna av språk på kognition.

Charmkvark är en kvinna på trettio år som älskar katter, öl och roliga vägar till kunskap. Hörs även i podcasten *Kvack!*

Björn Fjæstad är verkställande redaktör på Sans och var länge chefredaktör för *Forskning & Framsteg*. Docent i ekonomisk psykologi och f.d. adj. professor i forskningskommunikation.

Eskil Franck är docent i teologi. Han har varit rektor för Lärarhögskolan i Stockholm, rektor för Svenska kyrkans pastoralinstitut och överintendent för Forum för levande historia. Hans senaste bok är *Giv mig, min son, ditt hjärta*.

Göran Frankel är vetenskapsjournalist och har varit verksam vid Lunds universitets naturvetenskapliga fakultet och Lunds tekniska högskola. Han fick Pi-priset 2015 för sin senaste bok, *Medveten mot alla odds*.

Helena Granström är författare. Hon är fil.mag. i teoretisk fysik och fil.lic. i matematik.

Peter Gärdenfors är professor i kognitionsvetenskap vid Lunds universitet. Ledamot av Kungl. Vetenskapsakademien och dess kommitté för priset i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne. Forskar om begreppsbildning, kognitiv semantik och tänkandets evolution.

Isobel Hadley-Kamptz är författare och essäist. Hon är liberal kulturdebattör och har tidigare givit ut romanen *Jag går bara ut en stund* och den essäistiska *Frihet och fruktan: Tankar om en ny liberalism*.

P C Jersild är författare och tidigare verksam som läkare inom bl.a. psykiatri och socialmedicin. Ledamot av Kungl. Vetenskapsakademien. Bland hans romaner märks *Barnens ö, Babels hus, En levande själ* och *Efter floden*. År 2017 utger han boken *Tivoli*.

Hugo Lagercrantz är seniorprofessor i pediatrik vid Karolinska Institutet. Har varit verksamhetschef för neonatologin vid Astrid Lindgrens barnsjukhus. Hans senaste bok är *Mitt medvetande*.

Mats G. Larsson är docent i arkeologi och författare till ett tiotal populärvetenskapliga böcker. Hans senaste bok är *Paulus: Förvanskaren*.

Martin Rundkvist är fil.dr i arkeologi och har publicerat forskning om samtliga perioder i Norden från jägarstenåldern till Bellmans tid. Var ordförande för Vetenskap och Folkbildning 2011–14. Bloggar på scienceblogs.com/aardvarchaeology och twittrar på @mrundkvist.

Inga-Lisa Sangregorio är frilansjournalist och författare. Hennes senaste bok är *Den sista friheten: Om rätten till vår död*.

Sverre Sjölander är professor emeritus i zoologi. Hans senaste bok är *Från urhund till sällskapshund*.

Charlotta Sjöstedt är kommunikatör för sjukvårdens nationella kvalitetsregister. Hon har tidigare under många år varit frilansande vetenskapsjournalist.

Christer Sturmark är chefredaktör för Sans, förlagschef för Fri Tanke och samhällsdebattör. I botten fil.kand. i datavetenskap från Uppsala universitet, och tidigare verksam i IT-branschen.

Jarl Torgerson är docent och överläkare i medicin, verksamhetsområde Psykiatri Psykos, vid Sahlgrenska universitetssjukhuset.

Elina Tyskling är 23 år och från Luleå. Hon har examen i vetenskapsjournalistik och har även läst ekonomi. Hon brinner för böcker och vargens vara i den svenska faunan.

Torbjörn Tännsjö är professor i praktisk filosofi vid Stockholms universitet och affilierad professor i medicinsk etik vid Karolinska Institutet.

Yvonne Maria Werner är professor i historia vid Lunds universitet. Hon forskar främst om modern katolsk kulturhistoria och är själv katolik.

Lars Öhrström är professor i oorganisk kemi vid Chalmers tekniska högskola och leder masterkursen *Resurser och innovationer i ett kemiskt och historiskt perspektiv*. Hans senaste bok är *Den siste alkemisten i Paris*.